

A TUDOMÁNYOK SZEMLÉJE.

SZENT FERENC RENDJÉNEK TÖRTÉNETE MAGYAR- ORSZÁGON 1711-ig.

A Forster-Scitovszky-díjjal jutalmazott pályamunka. Irta dr. Karácsonyi János, a Magyar Tud. Akadémia rendes tanára. Kiadva dr. Várady L. Árpád kalocsai- és bácsi érsek támogatásával. Alapár 25 korona. Budapest, 1923, a Magyar Tud. Akadémia kiadása. 8-r. 563 oldal.

Karácsonyi János dr. történetünk egyik legalaposabb kutatója és ismerőse. Ez lebegett a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának szeme előtt, amidőn 1906 márc. 25-én a Magyar Tudományos Akadémia elé azt a javaslatot terjesztette, hogy a Forster-Scitovszky-alapítvány 1905—1914. évi kamatait „Szent-Ferenc-rend története Magyarországon 1711-ig” című munka megírására fordítsa és a munka megírásával Karácsonyi Jánost bizza meg, aki akkor még budapesti egyetemi tanár volt.

A műnek 1914-re kellett volna elkészülnie, de a reánk szakadt nagy világháború ezt megakasztotta. Csak 1921 július 19-én tudta a tudós szerző munkáját az Akadémiának bemutatni, de annak kiadására már nem vállalkozhatott. Az Akadémia is megakadt, mindaddig, míg Várady kalocsai érsek fejedelmi ajándéka az Akadémia anyagi nehézségein nem segített. Ezt mondja el dr. Karácsonyi az *Előszóban* (3—5. o.), egyben jelezve főbb forrásmunkáit is.

A *Bevezetésben* (6—10. o.) megadja a szerző az egész műnek a tervezetét. Több kötetre tervezte, egy-egy kötet több könyvből (összesen 11) áll, egy-egy könyv az illető ferencrendű tartomány általános történetét tárgyalja több szakaszban 1711-ig, azután az egyes kolostorok történetét ismerteti.

Az előtünk fekvő *I. kötet* 1. a marianus ferencrendűek (12—301), 2. a salvatorianus ferencrendűek (305—531) tartományáról szól. De amíg a marianusok egyes kolostorait is fel-

sorolja (143—301), a salvatorianusok kolostorainak már nem jutott hely e kötetben.

Az első kötetet bőséges *névmutató* (535—562) és a sajtóhibák jegyzéke (563) zárja be.

Kezdi a marianusok rendtartományával (Provincia S. Mariae), mert időrendben ezek az elsők, kik Magyarország területére lépnek (1229).

Tárgyalásának menete, hogy végigvezet egy-egy korszak hullámzásán, amellyel emelkedik, süllyed, terjed, hanyatlak a rendtartomány is, melynek kormányrúdját a provinciálisok tartják a kezükben és ezek egyénisége szab irányt, jelent haladást, hanyatlást. A provinciálisok körül csoportosul a történet, mely rendszeresen a közgyűléseken kapja meg alapvonalait. A közgyűléseken intézik el a személyi ügyeket, küldik szét a szerzetesseket, szabják meg a teendőket, beszélnek meg a szabályokat, anyagi ügyeket, számolnak be az örvendetes, a szomorú dolgokról, dicsérnek, büntetnek. Egyik-másik közgyűlés a legfontosabban, még talán az óráról is értesít, ami a szerző bámulatos szorgalma és kitartása mellett szól, amellyel, amint az Előszóban maga is megmondja, annyi éven át járva-elve, kutatva házról-házra, gyűjtötte az adatokat.

A marianusok nem szereznek neki annyi örömet, mint a salvatorianusok. Mintha a hang is lelkeőbb volna ott, a kötet második részében!

Pedig milyen szépen indultak a marianusok!

Amikor Szent-Ferenc a „nagy káptalan”-ban 1217-ben öt részre osztja testvérei számára a világot, egy kis csapat Horvátország vadonjain át iparkodik 1218-ban Magyarországra. Véresre verik, meztelenre vetköztetik, kergetik őket vissza a vad népek. Háromszor kísérik meg, mindhiába. Ezután megpróbálják a nagy Duna mentén, a nagy kereskedelmi úton. A németországi provinciális küldi őket, hiszen az ország, főképp a városok népe többnyelvű, a többi között német és vallon is volt. 1229-ben jönnek, szerények, kevés köztük a pap, iparosok, csak kicsi ház kell nekik, hogy megvessék lábukat. Gyorsan is szaporodnak. 4—5 év alatt már öt házuk van. II. András reájuk szorul, mikor békülni akar; leánya, Erzsébet szentté avatása is becsületet hoz ruhájuknak, eljutnak Pécsig, a Szerémségbe és 1238-ban már elválnak a német-olasz provinciától és megalakul a Provincia Hungariae (1229—1238).

A tatárjárás alatt és után valóságos őrzőangyalai a feldúlt

országnak. IV. Béla megtartja őket mindvégig bizalmában, országos dolgokban követségre használja őket, egyházukban akar pihenni Esztergomban, ők is megbecsülik a királyt, még a provinciális pecsétjébe is felveszik a képét. A király példájára számos jobbmódú főúr vagy város is meghívja őket. Pereknél, kibéküléseknél (IV. Béla—V. István) ők a tanúk, a megzavart rend visszaállításán ők fáradoznak. De legnagyobb tettük, hogy magukra vállalták az akkor még sátrak alatt tanyázó kúnok megtérítését. Perzsiáig is eljutnak. Ott hal vértanúhalált Szász Gellérttel együtt István magyar testvér 1284-ben. Az ötödik provinciális, Péter (1260—1272) már magyar, Antal testvér pedig 1292-ben csanádi püspök lesz.

Virágkora a marianusoknak az 1301—1382 közti idő. Az 1316-iki összeírás szerint már nyolc örségbe voltak osztva, köztük az erdélyi a szászsebesi, nagyszebeni, marosvásárhelyi és besztercei házzal. I. Károly 1334-ben Vasvári Videt nyitrai püspökké teszi, Nagy Lajosnak Laczkfy Dénes testvér a nevelője, a király IV. Béla mellett Esztergomban akar pihenni a testvéreknél, Dénes kalocsai érsek lesz, Krimben 1334-ben hitéért vérét ontja Várad István és Domonkos testvér. Magyar Illés testvér Özbek fiának Csinibégnek kegyébe jut. Főurak, az agg királyné őket akarják gyóntatóknak. 1379-ben már 10 örség van és a házaik száma 50-re emelkedik.

De az 1382—1440. már a lanygulás ideje. Új, nagyobb dolgokra nem vállalkoznak, annál inkább veszekednek szerzett jogaik és jövedelmeik körül. Sőt már az egyes tagok is keresnek és nyerne maguk számára kitüntetést, kiváltságos, befolyásos helyet pápától, királytól, főuraktól. Ez időben lángol fel ismét a harc köztük és a világi papság között: sértett érdekek, hiúság, irigység, kölcsönös üldözés veri fel a plébániák és kolostorok csendjét, püspökök, érsekek, királyok, pápák szólnak pro et contra. A marianusok ellanygulása maga után vont az egyházi és világi főuraknak elhidegülését, hozzájárultak a baj tetőzéséhez az országban dúló belviszályok és ami alapjában rendítette meg a marianus provinciát: a szigorú ferencrendűeknek, a salvatorianusoknak pártolása és elterjedése.

És ezzel megindult a bomlás. Hiába a hatalmas Igali Fábiánnak korszakalkotó reformja 1454-ben, majd Segödsi Lukács erőfeszítése 1508-ban. Az új szabályzatok (61. o. és 79—81. o.) megdöböntő képét nyújtják a hanyatlásnak, amikor még tömlöcöket is kellett csináltatni a kolostorokban, még

pedig úgy, hogy békók is legyenek benne a nyakas szerzetesek számára. A szegénység fogalma majdnem teljesen kiveszett. Caesarini Julián bíboros is meggyőződött arról, „hogy a török hatalom ellen vivendő élet-halál harcban a ker. vallás védelmére sokkal alkalmasabbak a teljesen szegény salvatorianusok, mint az elkényelmesedett marianusok.” Hunyadi János, Széchy Dénes prímás elfordultak tőlük. Ujlaky Miklós vajda panaszt emel ellenük Rómában. I. Mátyás haragja mind nagyobb lesz: országgyűlés is tesz panaszt, pápai legátusok is, püspökök is. A vége, hogy X. Leo pápa megparancsolja 1517-ben, hogy a marianusok is vegyék át a szigorú ferencrendiek, a salvatorianusok szabályait és nevezzék magukat „szigorú ferernrendűek”-nek, „de observantia.” Ezzel megszűnt a kettő között a különbség, de nem — a harc, mely most a körül indult meg, hogy kik, hol, melyik kolostorban foglaljanak helyet és merre terjeszkedjenek. A területi szétválasztás másfél-százados vitájának véget akart vetni Lazari Antal a teljes hatalmú biztos, a még ma is híres decretum Lazarianum kiadásával 1689-ben. De azért három év múlva Rómában, 1716-ban Nagyszombatban kimondják újból és ismétljen, hogy a Lazari-döntvény fentartandó, az az ellen támadók mint békezavarók büntetendők és mind a két csoport örök hallgatásra köteleztetik...

Új életet kezdhettek volna ezek után a marianusok, ha egyszerre három oldalról nem zúdult volna reájuk a veszedelem: a török hódítás, a hitújítás és az országnak 2—3 részre való szakadása. 1533-ban kolostoraik száma 37, „dispergimur et mactamur”, kiált fel Miklai Mátyás provinciális; 1606-ban már csak 4 házuk van. De 1711 táján már „Budapesttől—Pozsonyig 16 konventben és 6 székházban áldották az Urat... szegénységben... egyszerűségben...” és 60 év alatt, (1640—1700) 15.450 lelket mentettek meg és nyújtottak vigasztalást és tanítást...

Az I. könyv második része a marianusok egyes kolostorainak történetét adja. E kolostorok: Aracs, Bács, Bánmonostora, Beczkó, Beregszász, *Besztercze*, Boldogasszony, Búcsúszentlászló, Buda, Csejte, Charavilla, Debrecen, Eger, Eng, Esztergom, Érsekújvár, Falkos, Fejérvár, Gorbonak, Kassa, Keszthely, Kismarton, Kosztajnicza, Komárom, Körös, Kőszeg, Krapina, Léka, Lipcse (Zólyom), Lippa, Lőcse, Ludbrég, Malaczka, Margitsziget, *Marosvásárhely*, Mezőtelegd, Nagyolasz,

Nagyszeben, Nagyszombat, Nagyvárad, Nekcse, Nemetujvár, Nyitra, Ó-Buda, Ormosd, Pápa, Pest, Pécs, Pókfalva, Pozsegavár, Pozsony, Pruszka, Rednek, Remetincz, Sárospatak, Segösd, Sopron, Sümeg, Szatmár, *Szászváros*, Szávaasztendemeter, Szeged, Szeglak, Szemenye, Szencse, Szentantal, Szenternye, Szentkatalin, Szerémújlak, Szécsény, Szombathely, Tadvá, Trencsén, Varannó, Varasd, Verőcze, Veszprém, Zágráb és Zimony. A legtöbb már csak a múlté. De Karácsonyi méltó, maradandó emléket állít nekik. (143—301. o.)

A II. könyv a salvatorianus ferencrendűek tartományának általános történetét adja 1339-től 1711-ig (305—531. o.)

A salvatorianusok eredetileg Bosznia bogumil, vagy pataria-hitű népének megtérítésére jöttek, miután a domokosrendűek ez áldatlan munkát (1233—1280) abba hagyták. Többszöri meggyújtás kísérlet után 1339-ben a ferencrendűek generálisa maga jött Visegrádra a királyi udvarba és megbeszélvén az ügyet, okt. 5-én új rendtartományt alapított, melyet egyenesen a generális alá rendelt és maga helyett vikáriust (nem provinciálist!) nevezett ki. A bosnyákok ez egész rendtartományával Karácsonyi nem foglalkozik, csak a Száván innen történeteket mondja el, mivel a többi rész működését Jelich már megírta.

Mikor 1365-ben Nagy Lajos a bolgár bánágot megalapítja, a bosnyák vikáriustól testvéreket kér. 50—60 nap alatt a nyolc szerzetes 200.000 embert térít meg, amit, hogy senki kétségbe ne vonjon, a király külön jegyzőkönyvre vétet. A király még több szerzetest kér, kap is, de Vlajkó havaselyi vajda és az ő görögkeleti papjai a hősiessen hitüket valló szerzeteseket kiirtják és ezzel Bolgárország elvesz (1369). Elhullott vérük kegyelme pár ezer hívőt napjainkig táplál.

Nagy Lajos most már az Alduna mentére, a Temes közére és Havaselyére küldi őket az oda beköltözött oláh (románok) és bolgár szkizmatikusok megtérítésére. A ferencrendiek megtanulták a lakosok nyelvét és glagolita szertartását, amivel teljesen megnyerték bizalmukat. Az 1384-iki összeírás szerint már jól kiépített szervezettel találkozunk. A tartomány két őrségre oszlik, különválik, felveszi Frinci Pál (Paulocio) fegyelmét, a szegénységet szigorubban tartja meg, (observare, observans), ingatlant, állandó jövedelmi forrást nem bírhat, hanem csak kézimunkából és adományokból fognak élni.

Újelnevezést is kapott: hogy megkülönböztessék a maria-

nusoktól, a magyarok *cseribarátoknak* hívták, ruhájuk után, mert cseri szláv szó és szürkét jelent. A régiek fekete kámzsát hordottak. A baseli zsinat megadta nekik a jogot, hogy vikáriusukat választhassák. V. Miklós pápa 1448. febr. 10-én végleg megállapította az új rendtartomány határait, még pedig a Száva folyótól a Kárpátokig. Kelet felé pedig egész a Tatar (Fekete) tengerig. 1523-ig „familia Fratrum Minorum de observantia” volt a nevük. Mivel pedig címerükbe az Üdvözítő (Salvator) kinszenvedésének jeleit vették, ők magukat salvatorianusoknak nevezték. 1517-ben Rómában a vikárius nevet is eltörölték és azóta az előljáró „minister provincialis”-nak nevezte magát, a „rendtartomány szolgálója” lett.

Megható, hogyan viszi „a rend szolgálója” következetesen rendtársait — ellentétben a marianusok lezüllésével — a tökéletesség útján mindinkább előre. Főképp kimagaslanak Laskai Osvát (1497), majd Dézsi Balázs (1515), Patai Tamás (1546). A Rómából küldött biztosok ércbe és kőbe vésett nagy jellemek. Bámulatos Márkai Jakab szereplése a husszitákkal szemben. A szígorú ferencrendű szerzetesek híres négy oszlopának (Szent Bernardin, Kapisztrán Szt. János, Ferteani Albert és ő) egyike volt. Kapisztranoi Szt. Jánosról ismeretes, mit köszönhetett neki az ország. Büszkék is voltak a salvatorianusok reá és az idők folyamán mindent elkövettek, hogy szentté avassák. Szellemében mindjobban szigorították a szegénységet, az engedelmességnek pedig sokszor megrázó példáit adták. Növendékeik nevelésére mind nagyobb gondot fordítottak, a hittudományok művelése terén sokat és nagyot alkottak. Laskai Osvát idejében jelenik meg első nyomtatott könyvük: a *Biga salutis*. Híres iskoláik a gyöngyösi, szakolcai, galgóczi. Idegen tanerőket hoznak, növendékeik színe-javát idegenbe küldik, vannak teljesen kiépített gimnáziumaik. 1688-ban a kassai hittudományi iskolájuk „másodfokú”, majd „elsőfokú” egyetemmé lett. Az ige hirdetés és vallásos egyesületek szervezése terén valóságos lángoló lelkű apastolok! Csak végig kell olvasni azt az összefoglalást ott az 523—532 oldalon. Valóságos himnusz.

De szeretik is őket és egymásután építik számukra a kolostorokat. Főképp Zsigmond király, Hunyadi János (tövisi, csiksomlyói kolostor) Mátyás király (kolozsvári kolostor) Beatrix, még a szerb despota, Brankovics György is (nagybányai kolostor). 1475-ben a közgyűlésen már 10 örségre oszlanak, köztük a harmadik Erdély, melyhez Tövis, Fejéregyháza, Felfalu (Szász-

régen mellett), Marosvásárhely, Csiksomlyó, Vajdahunyad, Hátszeg, Báka (Bacau Moldvában) tartozik. 1517-ben 70 kolostorban 1500 szerzetes testvér működik. A legnagyobb az erdélyi őrség volt, most már Medgyessel, Brassóval, Kolozsvárral és Teregovisttal kibővülve. Különösen nagy hatással volt a rendre, mikor Tomory Pál, a híres hadvezér is közéjük lépett.

Működésük körébe vonták a görögkeleti kisoroszok, törökök-szlávok, csehek, tótok, szlovének (vendek), Moldva megterítését.

További fejlődésüket megakasztotta a török. Bakócz Tamás őket szólítja fel a keresztes hadjárat kihirdetésére (Dézsi Balázs Budán 1514. IV. 9.), miből nagy veszedelem származik, mert Dózsa György lázadói ellenük is fordulnak. Az 1526. év szörnyű pusztítást vitt végbe soraikban. A szegény ferenczrendűek 1526 június 20-án odaadták minden értékesebb tárgyaikat, nevezetesen Szent Gellértnek ezüst koporsóját a pesti kolostorból, 630 forintot régi pénzben, amit Capistrano Szent-János szentté avatásának költségeire egybegyűjtöttek, odaadták azt az 500 arany forintot is, amit még Ujlaky Lőrinc ugyane célra nekik hagyott. De mi volt mindez a többi nemtörődömségével szemben. A mohácsi csatavesztés után azután a romboló ár elsodort mindent. A kolostorok felégetésén, az ingóságok elrablásán kívül mi kár volt emberéletben! Már az 1510. évi pestis 386-ot vitt el közülük. A magyaroknak két pártra szakadása következte: beállott belső háború és belső szakadás: a vallási szétválás megtette a többiét. Mit kellett szenvedniök azért, hogy Zapolyai János mellé állottak és seregében szolgálatot vállaltak! És 1532-ben jött a harmadik török pusztítás. Azután a bosszú, hogy Gritti ellen szónokoltak. Végül a vallási villongások és egymás ellen szórt sok rágalom „csufoló nóta és hazug gúnyírat”, Fráter György halála, elpártolás stb. stb. „Hogy a Boldogságos Szűz védelme alatt megmaradjanak, kimondották, hogy minden nagy mise után elmondják a karéneket”, mise alatt a „Védelmet” kezdetű imádságot. Hogy küzdenek a közgyűléseken a fegyelem és szegénység meglazulása ellen! Jött azután a legborzasztóbb év: 1556. A pártoskodások lerombolták mindazt, amit Erdélyben és Tiszántúl századok kegyelete megteremtett. Az udvarhelyi bíró pld. (1599) felbujtogatja a más vallásuakat, rábirja az asszonyokat, hogy az átvett kolostor elé menjenek és ott egész éjjel trágár dalokat énekeljenek és így kiüldözzék őket. Székely Mózes katonái

lemészárolják őket. Bocskay hadai nem tűrik őket. 1610-ben már az országon kívül Hradistyére húzódnak meg, de ott is elsősorban „a háborúk, a zaklatások és a megélhetés miatt nem annyira elhanyagolt, mint inkább félretett szerzetesi szabályok, különösen pedig a szegénység megtartása fölött tanácskoztak és hoztak határozatokat. Sőt 1629-ben még jobban megszigorították szabályaikat és azért magukat nem „regularis observantiae”, hanem „strictioris observantiae”, tehát javított Ferencrendűeknek nevezték el.

Érdekes szívós küzdelmük Erdélyért, főleg Csiksomlyóért, melyet egyidőre az 1628-ban Erdélybe költözött bosnyák barátok ragadtak ki kezükből. Pótolták magukat Szárhegygel (1646-ig).

A svédhadak miatt is nagy volt az aggodalom, de még inkább I. Rákóczi György közeledése miatt. És méltán. 1644. június 21-én Rákóczi egy rablócsapata iszonyú dolgokat művelt az Eperjes mellett fekvő sebesi kolostorban. Szörnyű kincs-szomjuknak esett áldozatul rémes kínzások közepette Körmendi Miklós. És így pusztítottak Szendrő és Fülek körül másfél évig. A háború nyomán azután fellép a szörnyű pestis, először Gyöngyösön 1644-ben, azután 1655-ben Kecskeméten és Szécsényben.

1672-ben az Erdélybe és a török hódoltságba menekülő bujdosó magyaroktól szenvedtek sokat a salvatoriánusok, „a királlyal egyvallásúak”. A nagyszöllősiek csak a csalán közé rejtőzködve menekülnek meg a feléjük szurkáló hosszú lándzsáktól. Az összevert Lippai Kis Lukácsot parasztemberek teszik szekerre és faágakkal letakarva viszik Beregszászra. Futnak a homonnai testvérek is. Szokol Paulint, a helyettes guardiant a jégveremből huzzák ki és hurcolják végig fél országon. Kisszeben luth. lakosai Szaladint hurcolják kínpadra, a szendrői kolostort 1500 kuruc rohanja meg, de a ferenciek inkább meghalnak, de hitüket meg nem tagadják. Kecskeméten elhurcolják az atyákat. Még a híres pozsonyi itéletért is, melyet a prot. prédikátorok ellen hoztak, nekik kellett szenvedni, még a török hódoltságban is.

E mellett küzdeniök kell saját kebelükön belül a tót és cseh tagokkal, kik el akartak szakadni és az északnyugati kolostorokból külön tót és cseh provinciát akartak alkotni.

De eréllyel megtartották a hegemoniát, megőrizték szellemüket és minden csapás dacára mindjobban igyekeztek csoportjuk működését kiterjeszteni.

I. Rákóczi Ferenc halála után özvegye Zrinyi Ilona lett a salvatoriánusok nagy patronája, jó hasznát is vették, főleg, mikor Tököly egész keleti Magyarországot hatalmába kerítette. A nagy visszavonuláskor is Munkács várába szorult Bárkányi.

Az 1687. esztendő meghozta Északkeleti Magyarország teljes felszabadulását, de egyben azt a nagy vizályt is, hová kerüljenek a törököktől visszafoglalt kolostorok! Lazari megvonta 1689-ben a határvonalat Szakolcza, Galgócz és Vác irányában és kihirdette, hogy az ettől délre eső kolostorok a mariánusoké, az északra és keletre esők pedig a salvatoriánusoké. De hogy mennyire fájt a salvatoriánusoknak az ítélet, eléggé megvilágítja, hogy Kecskeméti az ítélet kihirdetésekor térdrehullott Lazari előtt és úgy kérte az ítélet megváltoztatását, de Lazari azt válaszolta: „Atyám, ne a térdedet, hanem a lelkedet hajtsd meg az ítélet előtt...” Magyar szempontból is szerencsétlen volt a döntés, mert az eltótosodás veszélyének lettek kitéve, de iparkodtak a csapást kiheverni és új kolostorokkal a magyarok túlsúlyát biztosítani.

Az utolsó tűzpróbát a spanyol örökösödési háború következtében kellett még kiállaniuk a salvatoriánusoknak. A mindjobban hátraszoruló Rákóczi-hadak útjukban kiméretlenül söpörtek el mindent. De már 1710-ben Körmöczbányán gyűléseznek a salvatoriánusok, hogy a rendtartomány háborus bajait orvosolják, szabályukat újra érvényre juttassák. Így kezdődik az ő békésebb, csendesebb új időszakuk, mely 1780-ig tartott.

És ezzel az Egyezeréj Aladinjaként felhoztam a kincsek barlangjából, Karácsonyi hatalmas munkájából, amennyit csak elbírtam. Kissé megzavart, hogy a 12. íven a lapszámozás (117—132 helyett 177—192 olvasandó!) el van véve, a Névmutató sem pontos (pl.: Gyulafehérvár, Kolozsvár!).

De mi ez ilyen páratlan gonddal készült terjedelmes munkánál! Csak azt sajnálom, hogy csak az első kötet látott napvilágot és hogy a nagy drágaság miatt (480 leu!) csak kevés lehet abban a szerencsés helyzetben, hogy ezt az első kötetet is könyvtárába tegye!

Még kiadásra vár a Stephanita, Ladislaita, bosnyák, horvát, minorita, kapucinus ferencrendű tartományok, a magyarországi Klára-szűzek, beginák története, azután a XI. könyv: A magyarországi ferencrendűek működése az irodalom, építészet és művészet terén.

Dr. Hirschler József.

1918-ÓTA ERDÉLYBEN MEGJELENT MAGYAR NYELVŰ EREDETI TÖRTÉNETI MŰVEK.

Az erdélyi történetírás nagy nehézségekkel küzdődik. Egyrészt a komoly kutatók száma nagyon megcsappant, másrészt — mint minden tudományos műnél — kiadó nem akad. Lehet, hogy kéziratban az asztalfiókokban több értékes munka hever, nyomtatásban azonban 1918-óta csak néhány önálló történeti mű látott napvilágot. A kiadók arra hivatkoznak, hogy a komoly történelmi munkának nincs elég olvasója. S e kijelentéssel a kiadásra vonatkozó tárgyalásoknak vége. Pedig a dolgot meg is lehet fordítani. Hogyan legyen a történelem iránt érdeklődő olvasó közönség, ha újabb és újabb művek kiadásával benne a történelem iránt való érdeklődést nem nevelik? Hogyan szeresse meg Erdély történelmét, ha megfelelő kézi könyv sincs, amely Erdély multját népszerűen összefoglalná? Hogy növekedjék a történelmi érzék, ha a történetírás pang?

Kétségtelen, hogy az írónak az olvasókhöz is alkalmazkodnia kell. A tanult magyar emberek száma csökkenőben van, a kevésbbé tanultabbak hozzáértését is figyelembe kell tehát vennie az írónak. Száraz adatokkal telt történelmi könyvnek ma tényleg kevés olvasója lehet. A tanultak között is sok van, aki nehéz munkával, sokszor még súlyos mellékfoglalkozással eltöltött nap után fárasztó történelmi munkát nem kíván. Az írónak e szerint arra is kell ügyelni, hogy munkája legyen népies, tárgya legyen érdekes.

Nagy akadálya a történetírásnak az is, hogy az író anyagi kárpótlásra nem igen tarthat számot. Talán évekig tartó fáradozásáért semmi anyagi ellenérték sem kecsegteti. Pedig a nehéz megélhetési viszonyok között tisztán önzetlenségből munkálkodni nem könnyű dolog.

A történetírás terén javulás csak akkor lesz, ha író és kiadó a tudományért egyaránt áldozatot hoznak. Az író azzal,

hogy minimális anyagi kárpótlással is megelégszik, a kiadó azzal, hogy az író munkáját is fizeti, a forgalomba kerülő könyveket meg nem egy év alatt akarja eladni. Így bizonyára értékes történelmi művek jönnek létre, amelyek a történelem iránt való érdeklődést egyre jobban erősítik.

Az önálló történelmi művek között elsőnek jelent meg Dr. Bíró Vencel munkája: *Erdély követei a portán* (1921). Ezt követték Dr. Tóth György művei: *Az unitárius egyház rendszabályai* (1922) és *Az unitárius egyház szervezete*. Továbbá Dr. Temesváry Jánostól: *Erdély középkori püspökei* (1922). Végül Dr. Boros D. Fortunáttól: *A csiksomlyói harminckét confrater* (1923).

Az első művek írói munkáiknak egyben Maecenásai is voltak, Temesváry munkáját az erdélyi róm. kath. Status adta ki, Borosét az erdélyi szt. Ferenc-rend. Az egyes művek bővebb ismertetését a következőkben adjuk:

1. *Dr. Bíró Vencel: Erdély követei a portán*. Cluj—Kolozsvár, 1921. 8° 149. l. A Minerva műintézet nyomása. 10 képpel és egy színes linoleum metszettel.

A munkáról sok ismertetés jelent meg. Az ismertetők között sorrendben legutolsó s egyben legtekintélyesebb Dr. Lukinich Imre egyetemi tanár, aki Erdély történelmének legjelesebb írói közétartozik. Ismertetése a *Századokban* (1923. 165. l.) jelent meg:

„Szerző” — írja Lukinich — az erdélyi történet legszorgalmasabb művelőinek egyike. Idevágó műveiről folyóiratunk több ízben megemlékezett s szerző hivatottságát s dolgozatainak tudományos értékét méltánnyal emelte ki. E művek nem levéltári kutatások eredményei, de igen hasznos összefoglalásai az eddigi levéltári kutatásoknak, ilyenekre szükségünk van, hogy megítélhessük a korábbi kutatómunka irányait és méreteit, megállapíthassunk bizonyos eredményeket, esetleg hiányokat s ezzel mintegy programot adjunk a jövő kutatóknak. Bíró Vencel könyve az erdélyi diplomácia egyik, talán legérdekesebb fejezetét tárgyalja.

Mióta Erdély függő viszonyba jutott a portával, a diplomáciai érintkezés közöttük intézményes jelleget öltött. Viszonyukat az athnamék csak nagy általánosságban szabályozták s így a diplomáciai érintkezés a gyakorlatban az eleven élet s a belső és külső politikai viszonyok időleges alakulásai szerint igazodott. Bíró könyve e diplomáciai érintkezés külső

történetét, jobban mondva, technikáját adja elő; lelkiismeretesen összegyűjti a követküldés, a Konstantinápolyba való utazás, a portán, vagy a nagyvezér táborában való tartózkodás minden mozzanatát és szemléltető képet nyújt a nehézségekről s gyakran nem kicsinylendő veszedelmekről is, melyekkel egy-egy követi megbízatás járt. Különösen érdekesek azok a fejezetek, melyekben a portai ügyvivők, az u. n. kapitihák, továbbá a török tolmácsok, diákok tevékenységéről s általában az erdélyi házban folyt, gyakran nélkülözésekkel teljes életükről ad színes képet; szerző méltán magasztalja őket, mint a kötelességérzet és a hazaszeretet mintaképeit. Szerző végül időrendi egymásutánban összeállította (1543-tól 1688-ig, illetőleg 1690-ig) a Konstantinápolyba küldött fő- és rendkívüli követek, nemkülönben az állandó portai ügyvivők és végül a tolmácsok, diákok s egyéb alkalmazottaik névsorát, mely névsor itt-ott talán bővülni fog, egészben véve azonban jól használható útmutatóul fog szolgálni...”

2. Dr. Toth György: *Az unitárius egyház rendszabályai 1626—1850.* Cluj — Kolozsvár, 1922, 8° 226. l. Minerva műintézet nyomása. *Az unitárius egyház szervezete.* 8° 216. l. U. o. jelent meg.

Címe után ítélve az első mű elsősorban egyháztörténelmi munka. A bevezető rész után „De disciplina ecclesiastica” címen 1626-ból eredő latin nyelvű egyházkormányzati irat található. Ugyanez 1694-ből eredő módosított átírás szerint mégegyszer olvasható; Gálfi Lőrinc theologiai tanár fordításában külön még magyarul is. Az egyházközségek vizsgálása alkalmával követendő rendről (1614-ből) és az egyházi rendszabályokhoz szükséges utasítások címen (1629-ből) tanulságos részletek teszik változatossá a kötetet. A mű két utolsó része az egyházi zsinatról, a főtanácsról, az igazgatás módjáról, az egyházközségek szervezeti szabályzatáról, stb. tájékoztatja az olvasót.

A munka nagyobb része tisztán felekezeti jellegű, de különösen az 1629-ből eredő „Szükséges utasítások az egyházi rendszabályokhoz” c. rész (31—41.) sok általános érdekű művelődéstörténelmi anyagot is tartalmaz (gonosztevők büntetése, a hangszeres zenéről és táncokról, korcsma a papiházban stb.). Aki Erdély egykorú történelmével foglalkozik, e művet figyelmen kívül nem hagyhatja. Az írónak a becses egyháztörténelmi mű közrebocsátásán kívül nagy érdeme az, hogy jegyzetekben, bevezető részekben az egész művön keresztül értékes magyarázatokkal szolgál. Sok utánjárással készült munkáját megjele-

néskor elismeréssel fogadták. A másik mű teljesen egyházi jellegű.

3. *Dr. Temesuáry János: Erdély középkori püspökei.* Cluj-Kolozsvár 1922, 476. l. Minerva műintézet nyomása.

A nagy alakú, közel 500 oldalas munkával az erd. róm. kath. Status huszonöt éves püspöki jubileumát ünneplő érdemes püspökét ajándék gyanánt lepte meg. A mű szerzője nem kezdő író, éppen azért az olvasó vele szemben nagy igényeket is támaszt.

A szépen kiállított könyvből sokat tanulunk, egymás után sorakoznak fel Erdély püspökei 1501-ig. Harmincegy névleg említett püspökről olvasunk. Sok név, sok adat halmozódik itt egybe, de az áttekintést megkönnyíti az a körülmény, hogy a püspökök egyben koruk szerepvivő emberei is, így az ő életadataik a történelembe beilleszkednek. A püspökök koruk gyermekei voltak s így viselkedésük is abba a korba behelyezett ismereteinkkel ítélendő meg. A püspökök nagy vagyonú, sok katonával bíró, fényes világi állásokkal rendelkező urak voltak, nem egyszer nagy diplomáták, akik sokoldalú tevékenységük miatt egyházmegyéjükben többször vajmi keveset tartózkodtak. Többször azért lettek püspökökké, hogy mint főúri sarjak az egyházi javakat megvédhessék. Rajnáid püspök a tatárok ellen való küzdelemben a mohi pusztán esett el, Lépes György püspököt a törökök vágták le.

A püspökválasztás módjáról, a papok életmódjáról, az istentiszteletnél használt magyar nyelvről sok értékes feljegyzés ötlük szemünkbe. Kitűnik, hogy Erdélyben a püspökválasztás joga a káptalant illette, a keresztelés, bérmálás, oltáriszentség kiosztása, a házasságkötés magyar nyelven történt.

A püspökök arcképének megrajzolásában azonban a szerző többször túlzásba esik. Indokolatlan az a szigorúság, amellyel közben ítéletet mond. Pl. Miklós püspöknél (1400—1401.) a felhozott adatok nem győznek meg bennünket arról, hogy annyira anyagiassá lett volna (271. l.). Ami mint erőszakosság felhozható ellene, az a szerző előtt sem áll tisztán (277—281. l.). Laki János erőszakos tetteit kiszínezi (290. l.), holott az elrendelt vizsgálat nem találta bűnösnek (292. l.). Upori Istvánt leszólja, végül mégis „derék” püspöknek mondja (309. l.). Veronai Gáborról azt írja, hogy nem állott főpapi állása magaslatán, ennek igazolására azonban lényeges adatokat nem hoz fel (400. l.). Geréb Lászlót anyagiassáknak mondja (421. l.) s erre nem

hoz fel mást bizonyítékul, mint hogy felszentelése késett. Azt írja, hogy Nagybánya nem fogadta el papjának s mégis püspök lehetett. Holott a nagybányaiak csak kegyúri jogukat látták az ő kinevezésével megsértve (417—418. l.).

A túlzásoktól eltekintve a munka nagy értékű, itt-ott elképzelt kiszínezéseit (pl. 132., 405—406. l.) nem véve figyelembe, élvezetes olvasmány. Közben szép hasonlatai vannak, mély gondolatai, emelkedett erkölcsi magaslatról nézi az eseményeket.

4. *Dr. Boros D. Fortunát: A csiksomlyói harminckét confrater.* 1923. 8° 79. l. Szent Bonaventura könyvnyomda, Cluj-Kolozsvár.

A munka már azért is számot tarthat az érdeklődésre, mert tárgya egészen újszerű. T. i. Hunyadi János a marosszentimrei csata után a győzelem miatt érzett hálából több kegyes alapítványt tett. A többek között a csiksomlyói ferencrendi kolostor rendelkezésére bocsátott harminckét családot, akiket confratereknek (világi testvéreknek) tartottak. A confraterok a kolostort szolgálták, a kolostor munkáiban hetenkint egy-egy nap részt vettek, neki fát szállítottak, ha a ferencrendiek Erdélyben vagy Moldvában alamizsnát gyűjtöttek, kocsit adtak stb. Ennek fejében nemesi kiváltságokat élveztek, a hadviseléstől mentesek voltak, katonai beszállásoktól is meg voltak kímélve.

A munka ismerteti az adományozás létrejöttének körülményeit, az adományozás többszöri megerősítését, a confraterok törekvéseit, amellyel kiváltságaik fenntartása mellett a terhektől szabadulni igyekeztek. Emellett a kiváltságok miatt a Szék is méltatlankodott, mivel a kiváltságos confraterok minden teher alól, ami a Székre vonatkozott, kivonták magukat. A confrateri intézmény egészen 1878-ig fenntartotta magát.

Szerző mondanivalóját élénk előadásban beszéli el, bár a munka kissé nehezen áttekinthető. Igaz, hogy ahol annyi kérdés vár megoldásra, ott az elrendezés nehezebb is. Könyve azonban így is érdekes olvasmány. *Biró Vencel.*

Dr. Hirschler József: X. Pius pápa síremléke. Különlenyomat az „Erdélyi Magyar Lányok” lapjából. Cluj—Kolozsvár, 1923. 8°. 1—17 l. 14 kép.

Művésznak kellene lennünk, hogy minden vonatkozásában értékelni tudjuk az alkalmat: megbízást kapni X. Pius

pápa siremlékének megalkotására; a világ legjobb negyven művésze elől elvinni a pálmát. De valósággal művész-óriásnak kell lennie annak, aki *ma* ennek a feladatnak *kielégítően* megfelel. Három és fél méter széles, tizenegy és fél méter magas, hiányosan megvilágított oszlopközben méltó emléket állítani egyik legnagyobb pápának, aki a legmagasztosabb erkölcsi és szellemi értéket egyesíti magában! A feladat magában sem könnyű. De hozzájárulnak a térbeli megkötöttségen kívül, ugyanolyan szellemi akadályok, amilyenek pl. a „non possumus” következtében magára a megboldogultra is ránehezettek. Méltónak lenni a helyhez és az elődökhöz, amilyenek Bramante, Michel Angelo, Carlo Maderna, Bernini és Canova. Igaz, hogy ez nem volt kikötve. Azonban, aki egyszer öntudatosan állott a San Pietro előtt, majd hódolatteljesen végigjárta azt, jól tudja, hogy felesleges is volt kikötni.

A hatás ott, míg egyfelől megalázkodásra készítet, másfelől magas szárnyalásává teszi még a közömbös lelkeket is; egy szóval uralkodik rajta. A bibornoki kollégium, mikor nem szabott feltételeket, ennek a hatalmas erőnek teljes tudatában volt. Tudta, hogy nem kell félnie művészi kilengésektől. De a művésznek azt is éreznie kellett, hogy a megoldásnak olyannak kell lennie, melyben a hatalmas erők tisztelete mellett benne legyen mindaz, a mi érték a mai művészetben épenúgy, mint ahogy a nagy elődök alkotásaiban benne van mindaz, ami a maguk korában érték volt. A piacenzai Pier. Astorri — úgy látszik — sikeresen birkózott meg a feladattal.

A siremlék két részből áll: a kriptából és rajta a pápa álló szobrából. A kriptá kétszárnyú kapuján és a még rendelkezésre maradt felületeken tucatnyi domború mű a pápa legkimagaslóbb uralkodói tetteit örökíti meg.

Ez a kis füzet fiatal magyar leányok számára íródott, hogy azokkal ismertesse meg a minden tekintetben oly fontos emléket. Azonban élvezettel olvashatja bárki és tanulni fog belőle. Világosan megismeri X. Pius pápa egyéniségét és a siremlék művészi módszerét. Lesznek talán, akik nem osztják mindenben a leíró ítéletét az emlék értékéről. Akik például a szobor ruhájára fordított részletező gondot túlzottnak találják; de ezek sem tagadhatják el az alak megjelenítésének imponáló voltát. A domború művekkel képviselt epikus irányzatért sem lelkesednek a modern művészek; de be kell látniok, hogy történeti témát a művészet is csak epikus módszerrel oldhat

meg és még inkább azt, hogy azon a helyen otthon van ez a megoldás.

A domború-művek egyikén-másikán talán szintén lehetne kifogásokat — elképzelni. De azt, hogy mély értelmet világosan és lendületesen fejeznek ki, senki el nem tagadhatja. Végeredményében meg fognak nyugodni mindenek, hogy ez az emlékmű csakugyan stilszerű, s osztják az író lelkesedését. Mert, amint bevezetőül mondtuk, éppen ez a stilszerűség volt a legnehezebb.

Hirschler József dr. ennek az ismertetésnek nálunk leg-hivatottabb megírója. Nemcsak magas egyházi állása miatt. Attól egészen nyugodtan megtörténhetnék, hogy a művészetekhez nem ért. Hanem éppen azért, mert ismeri, még pedig alaposan, a képzőművészetek történetét, azok eszközeit és kifejező képességük határait. A Szent Mihály templom belsejének stilszerű berendezése, a Marianum gyönyörű kápolnája, szemléletesen erősítik meg ezt az állításunkat, amit különben a szakember ennek a füzetnek egy-egy odavetett mellékmondatából is azonnal észre vesz.

Dr. Buday Árpád.

SZOKÁSMONDÁSOK.

Az utóbbi esztendőök magyar nyelvészeti munkásságában több örvendetes, jelenségen nyugtathatjuk meg lelki szemünket. Ilyen jelenség a minden téren való összegezésre, az eddigi eredmények és előkészítő munkálatok rendszerezésére való törekvés.

Ennek a törekvésnek, a munkaterv ez új irányának terméke Kertész Manónak, nyelvtudományunk egyik érdemes munkásának az Akadémiától is megkoszorúzott munkája: a *Szokásmondások*,¹ mely nyelvünk művelődéstörténeti emlékeire vonatkozó kutatások eredményeit foglalja össze.

A nyelvtudomány és művelődéstörténet összefüggését egyaránt érzi a művelődéstörténész és a nyelvtudós. *Wolf György* és *Szinnyei József* a magyarság keletről hozott szókinése alapján megrajzolta az ősi magyarság műveltségi állapotát. A nyelvtudomány a művelődésnek még későbbi fejlődéséről is megbízhatóbb felvilágosítást ad, mint a gyéren előforduló oklevelek és az e tekintetben szűkszavú krónikák. Kertész könyve azon-

¹ Kertész Manó: Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti elemei. Budapest, 1922. 8° 1—287 lap.

ban megfordítva: a művelődéstörténet ismert tényeivel világít rá olyan nyelvi jelenségekre, melyek e rávilágítás nélkül érthetetlenek volnának. Wundt néplélektana kifejti a szók jelentésváltozásának lélektani feltételeit, de ez számos esetben nem elég a jelentésfejlődés megértésére. Gyakran rá kell mutatnunk az ilyen változott jelentésű szóknak, szólásoknak, közmondásoknak a régi életviszonyokkal való eredeti kapcsolatára. Ilyenkor csak a múlt idők életének, intézményeinek, társadalmi viszonyainak tüzetes ismerete adja kezünkbe a megfejtés kulcsát. Pl. van egy ilyen kifejezésünk: *rója a falut, rója az utcát*, mely azt jelenti: 'járja a falut, az utcát'. Ámde a *ró* igéből, noha jelentését a legrégebbi időktől fogva ismerjük, nem tudnók megmagyarázni e jelentés keletkezését, mert soha sem volt 'jár, bejár' jelentése. De ha megtudjuk, hogy a 16. században az adószedő, a királyi róvó róta a falut, mikor feljegyezte, felróta, hogy minden községben hány adó alá eső porta van s ilyenkor a falut egyik végétől a másikig bejárta, a jelentés keletkezése egyszerre világossá és természetessé lesz előttünk.

Néha azonban nem a történelem folyamán megváltozott viszonyokban kell keresnünk a jelentésváltozás csiráját, hanem az egyes társadalmi csoportok, osztályok nyelvében. Így pl. a *cserben hagy, cserben marad* kifejezésünk a timármesterség nyelvéből indult ki. *Csernek* nevezték a cserzővargák a cserfa kérgén kívül a belőle készült, kellemetlen szagú csersavas levet, is, mely az állati bőrt a kikészítésre megérlelte. A cserlével, illetőleg cserrel telt gödörben két-három hónapig is kellett a bőröknek érlelődniök, míg végre kiszedték belőle. Egy ilyen gödörben 50—60 bőr is elfért s bizony könnyen megesett, hogy a mély cserlétől elfedett legalsó bőr *cserben maradt*, mert *cserben hagyták*. Ezen társadalmi osztályok az idők folyamán vagy egészen megszűnhetnek, vagy életviszonyaik megváltozhatnak s így a rájuk vonatkozó megmaradt szó és szóláskészlet már valóságos emlék. Ily értelemben ezek is művelődéstörténeti emlékei a nyelvnek.

Kertész a nyelvnek ilyenemű emlékeit 15 fejezetben tárgyalja. Bizonyára érdekelni fogja olvasóinkat, ha e fejezetek során néhány ma is járatos szó és szólásmód megfejtését közölni fogjuk.

A halászat műnyelvéből való pl. a *zavarosban halászik* kifejezés. A jó halász tudja, milyen helyeken sikeres a halászat. Ilyen jó hely a halászatra a zavaros víz. Természetesen

nem megy dicséret számba, ha vakire ez átvitt értelmű szólást alkalmazzák: *a zavarosban halászik.*

A *halászik* nyelvéből indult ki az *egyvívású* v. *egyvívású* kifejezés is, melynek jelentése: 'egykorú'. Az *ívás* tulajdonkép a halak ikrarakása. Az *ivadék* is eredetileg halporontyot jelent.

A *vadásznyelvből* vettük a *tőr* és *kelepece* szavunkat és a velük kapcsolatos kifejezéseket. Mindkettő vadászó hurkot jelent. Innen való a *rövid* v. *hosszú pórázra ereszt* kifejezés is, mely a hajdan nagyon divatos agarászat emlékét őrzi. Nagy uraink egész farka agarat s hozzájuk pecéceket, *agárhordozókat* tartottak. Az agárhordozó az agarakat szíjon, pórázon vitte ki a mezőre.

A *paraszi élet* is sok kifejezést termelt. Ime ezek közül egypár:

Kirúg a hámból a ló, ha valami ok miatt megmakacsolja magát s rugása közben egyik hátulsó lába a hámon kívül kerül. Az ember is *kirúg a hámból*, ha az élet egyformaságát megúnva néhány vidám, borközi órát szerez magának.

A mozgó szekér szemléletéből vett szólások közül legismertebb a *kereket old* (= megugrik). A meredek úton lefelé haladó szekérnek megkötik a kerekét, de a lejtő aljához érve újra megoldják: ilyenkor a szekér hirtelen nekilendül. Ez a kép igen szemléletes kifejezője a megijedt ember gyors eliramosásának.

Dülőre jut. A szántóföld vége, mely az útra ér: *a dülő*. Ha a szántóvető egy barázdát végig szánt s földjének végére ér, akkor *dülőre jut*. A mai nyelvszokás szerint *dülőre jut* minden olyan dolog, mely hosszú munka után végre elintéződik.

A régi magyar *konyhai életből* sarjadt ki a *léhűtő* kifejezés. Akire a megfőtt lé kihűtését bízták, annak ugyancsak kevés dolga lehetett. Illik is az ácsorgó, tétlen emberre a *léhűtő* elnevezés.

A régiek szinte minden húsételt lével tálaltak, melynek bár a leve sem kivetni való, igazi értéke mégis csak a húsa. Ez magyarázza e régi, fenyegetésképpen használt szólásunkat: Megetted a húsát, de bizony az levét is meg kell innod. Ebből rövidült a szólás mai formája: *majd megiszod a levét!*

A különböző *népszokásoknak* is számos szólásmód őrzi emlékét. Pl. mikor az *újjat húz valakivel* szólással élünk, akkor a falusi legényeknek azt a mulatságát emlegetjük, hogy jobb kezük középső újját az asztal felett összeakasztják s az asztal-

nak nekifeszülve mindenik azon van, hogy ellenfelét magához rántsa. Ebből könnyen származik köztük civakodás. Innen van *szólásunknak* is ‚összevészt’, ‚civakodik’ jelentése.

Ilyen régi magyar mulatság emlékét őrizheti e szólásunk is: *elveti a sulykot*: nagyot mond, füllent.

Kitették a szűrét szólásunk eredetileg a leánykérés alkalmával kapott visszautasítást jelentette. A házasuló legény cifra szűrben ment el leánynezni. A konyhában felakasztotta szűrét, ő pedig bement s beszélgetett a házbeliakkal. Ha távozóban azt látta, hogy a szűrét a konyhából kiakasztották az eresz alá, akkor oda többet nem volt szabad bemennie a legénynek.

A *boszorkányság* kifejezéseiből különösen sok ment át a köznyelvbe. A *bűvös-bájos* kifejezés pl. eredetileg *boszorkányt* jelentett. Az ördögi mesterkedést pedig *bű-bájnak* nevezték. Még Baróti Szabó Dávid szótárában is *bájos*: ördögös, kusruló. Pázmány korában még beszélhettek *bűbájos vén szatyorról*, tulajdoníthattak a *bájos asszonynak* emberfölötti gonosz hatalmat. Ma azonban a szavak jelentésében a boszorkányos eredetre csak a „lebilincselő, mozdulatlaná tevő” árnyalat mutat.

Szatmármegyében ma is mondják tréfásan: *fejjük meg az ágast* (= nincs tejünk). A régi boszorkányhit szerint a boszorkány csakugyan tejet fejhetett az *ágasból*, vagyis az oszlopból, csak egy szeget kellett belé ütnie.

A bűbajosok embereket is tudták *lová tenni* és *megnyergelni* olyanformán, hogy a kantárt a fejükhöz vágták vagy nyakukba dobták. Tehát e két kifejezés is a boszorkányhitből származik.

Köhöz legyen mérve, mondja a beszélő, mikor valami seb nagyságát a maga testén mutogatja, mert azt hiszi, vagy legalább őseink azt hitték, hogy a sebnek a saját testén való kimérése az említetthez hasonló sebet fakaszt.

A régi *hadi élet* emlékét őrzik e kifejezések: *ember a gáton, megállja a sarat*, vonatkozással a régi magyar védőművekre. A magyar várbeli katonának a fizetését *pénzben* és *posztóban* kellett volna kapnia. Sajnos, nagyon rendetlenül vagy sehogy sem kapta. E százados „hadak inségének” emléke szunnyad e szólásunkban: *Se pénz, se posztó!*

A *kontár* és *himpellér* szavainknak a céhszervezet adott életet. Mindkét szó eredetileg a céhszervezeten kívül álló, önállóan dolgozó iparost jelentette.

Számos kifejezésünk ered az *ipar* nyelvéből. Ilyen pl. az *elkallódik*. Ami észrevétlenül elpusztul, szőrén-szálán elvész, arra azt mondjuk: *elkallódott*. E szó sajtószerű jelentését a posztógyártás magyarázza meg. Mi történik a megkallott posztóval? A laza gyapjúszövet a kallás által vastagabb és tömöttebb lesz, de egyúttal *veszít hosszúságából és szélességéből*. Egy tízméteres szövetből a kallás után csak hét méter maradt. Mi történt a többivel? *Elkallódott*.

Az őrlés egyik mozzanatát vitték át tréfásan az olyan emberre, aki kelleténél többet szed be a jóból e szólásban: *Felöntött a garatra*.

Viszont az *agyafúrt* szó a letűnt századok sebészkedésével van kapcsolatban. Ma „ravasz”-t jelent, a régi nyelvben „bolond”, „kevés eszű” volt a jelentése. Maga a kifejezés a koponyalékelés egyik középkori módjának: az *agyfúrásnak* emlékét őrzi, mellyel az elmebetegeket próbálták meggyógyítani.

Az óra felhúzását régebben e kifejezéssel jelölték: *feltekeri az órát*. E kifejezés szinte kinálkozott, hogy lefoglalják az agy új tevékenységre sarkalásának jelölésére: *feltekeri az eszét* az ember, ha valami fogas kérdés nyitját keresi, de hirtelen nem tud rájönni.

A *kereskedésre* vonatkozólag is több szólás őrzi a multak emlékét:

Egy gyékényen árulnak, mondjuk az egy véleményen, egy szándékon levő emberekről. E szólás az úgynevezett *földönárulók* életéből való, kik áruikat ponyvára vagy gyékényre rakják ki.

A gúnyos értelmű *szedi a sátorfát* (= eltakarodik, elinal) szintén a sátoros vásári népről, a vásár után való sátorbontásról beszél.

A *kontrabont* szó a régi vámok, harmincadok emlékét őrzi. *Kontrabontot csinál* eredetileg azt jelenti: „lefoglalja a csempészárut”, mai jelentése: „veszekedést idéz elő”.

A *szerencsejáték* is adott a köznyelvnek néhány kifejezést. A *házsárt* eredetileg „kockajátékot”, a *házsártos* pedig „kockajátékost” jelentett. Igen természetes átvitelrel a *házsártos* ma „veszekedőt”, „perlekedőt” jelent.

A *disznó* a régi kártyákon az *ász*-t jelölte. Innen e kifejezést: *disznója (disznó szerencséje) van*, a disznónak a legtöbb kártyajátékban való nagy ütőereje magyarázza.

A *tőkfilkó* (= ostoba) elnevezés pedig onnan eredt, hogy

egy társas kártyajátékban azt mondják bolondnak, akinél a tökfilkó egyedül marad.

Az *igazságszolgáltatás* régi módjának emléke is több szólásunkban megmaradt.

A kemény munka *elcsigázza* testünket, a rossz bánásmód *agyoncsigázza* a jószágot. E kifejezés a kínvallatásnak egy igen elterjedt módjára: a *csigázásra*, *csigára vonásra* vonatkozik, melyben a vádlottat egy csigán keresztül vetett kötéltre kötötték s úgy húzták fölfelé a két hátrakötött karjánál fogva.

A *körömszakadtig tagad* kifejezés a körömszorítóval való vallatás emlékét tartotta fenn.

Az *ágról szakadt* kifejezés az ágra akasztás emlékét őrzi. Az akasztófáról élve leszakadt embernek a régi igazságszolgáltatás megkegyelmezett. Ha a kötélt elszakad, az az Isten rendelése. Az *akasztófáról szakadt*, *ágról szakadt* kifejezés ennek emlékét tartja fenn.

De nem folytatjuk tovább érdekes idézeteink sorozatát. Kertész az ő vizsgálataiból azt az érdekes törvényszerűséget vonja le, hogy: „Azok a művelődéstörténeti vonatkozású szavaink, szólásaink, közmondásaink, amelyeknek új jelentése, mint mellékes képzet, hozzátartozik az eredeti szemlélethez, túlélhetik a létük alapjául szolgáló életviszonyokat; viszont azok, amelyeknek hasonlat a szülőjük s nem egyebek, mint metaforák, az eredeti szemlélet eltűnével maguk is hirtelen kivesznek.”

A magyar szó és szóláskincs ilyenmű vizsgálatában Kertész mellett főként Tolnai Vilmos tűnik ki. Kertész méltán emlékezik meg hálával e tudósunk nagyérdemű munkásságáról e téren, mert e nélkül könyve meg nem születhetett volna.

Dr. Csúry Bálint.

„Erdélyi problémák”. (Gyárfás Elemér könyve.) Az E. I. T. kiadásában *„Erdélyi problémák”* címen megjelentek Gyárfás Elemérnek 1903-tól 1923-ig nyilvánosságra bocsátott hirlapi dolgozatai. A cikkek túlnyomó része a nemzetiségi kérdéssel foglalkozik. Gyárfás Elemér, amint ez egyébként köztudomású, az u. n. mérsékelt iránynak volt a híve a nemzetiségi kérdésben. Meggyőződését, mely könyvéből megállapíthatólag kora ifjúságának idején fogamzott meg lelkében és abban mind erőteljesebben meggyökerezett, erős hittel és nem közönséges tudással juttatta kifejezésre. Nem kétséges az

sem, hogy amennyiben a különböző időben megjelent dolgozatok egybefoglalásának célja annak igazolása volt, hogy írójuk mindig következetesen megállt az ifjúkori impresziók nyomán kialakult meggyőződése mellett, ezt a célt a munka kiadásával sikerült elérnie. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy Gyárfás Elemér fejtegetései e következetesség mellett is némi hézagot, sőt talán ellentmondást is tüntetnek fel a nemzetiségi kérdés nemzetközi vonatkozásainak felfogásában. Különösen feltűnő ez az 1904. nov. 17-én „Az erdélyi románok” címe alatt megjelent közleményre nézve, mely oly megállapításokat tartalmaz, melyek mellett a Gyárfás Elemér által képviselt irányzat *megfelelő kiegészítés nélkül* az elvont államrezon nézőszempontjából sem állhat meg. Érdekes egyébként, hogy Gyárfás Elemér e cikknek kiinduló pontjában és conclusiojában közel áll a Beksics Gusztáv gondolatvilágához, kit pedig annak idején divat volt a „sovíniszta” írók körébe sorozni. A valóság pedig az, hogy Beksics élesebb tekintettel volt az u. n. nemzetiségek lelki világában az 1877—78. évi orosz-török háború után részben természetszerűleg bekövetkezett változásra. Idézett cikkében Gy. E. is ezt állapította meg, de szándékosan avagy véletlenül nem látja ennek az 1877—78. évi eseményben adott alapjait, aminthogy ezt a nemzetiségi kérdéshez hozzászóló publicisták általában ignorálták.

Legérdekesebb és talán legértékesebb része Gyárfás Elemér könyvének az a széles látókörrrel megírt néhány fejtegetés, mely a nemzetiségi kérdés *felekezeti közti vonatkozásaiba világít bele*. Ezt a részét a könyvnek ma is tanulsággal olvashatja mindenki, akit a nemzetiségi kérdés érdekel. Nem vált előnyére azonban egy pár kisebb jelentőségű, úgyszólván helyi érdekű esemény kommentálására írott cikkének felvétele a gyűjteménybe, bár azt, hogy írójuk soha sem tette magáévá a „nemzeti állam kiépítése” jelszavát hangoztató publicistikának stereotip közhelyeit, ez is alkalmas demonstrálni. A könyvnek még mindig aktualitással bíró III. és IV. fejezetében foglalt közlemények sokkal ismertebbek, semhogy e könyvismertetés keretében azokról külön kellene szólnunk. Azt általában meg kell állapítanunk, hogy Gyárfás Elemér szolgálatot tett hirlapi dolgozataival Erdély ügyének. Első közleménye úgyszólván gyermeksége idején, 15 éves korában látott napvilágot s az a tény, hogy a gyerekifjú már ily komoly kérdésekkel foglalkozva, a publicista babérajaira vágyott, fogalmat ad az ő nem közönséges egyéniségéről. Érde-

kes volna itt párhuzamot vonni a vele egy vidéken született és ugyanazon atmoszférában fejlődött Réz Mihály és Gyárfás Elemér publicisztikai működése között. Nem is mondunk le a jogról, hogy ezt a bővebb tanulmányt igénylő munkát alkalmissá elvégezzük. A reánk váró feladatnak egyelőre eleget tettünk azzal, amit fentiekben adtunk, de tartozunk ehhez a tárgyilagos igazság érdekében hozzáadni, hogy Gyárfás Elemér munkája nem csak az őszinte meggyőződés igaz erejével hat az olvasóra, hanem mint publicisztikai alkotás is értékes, mert bő tanulmányon és gazdag tárgyismereten kívül színes irányt, lendületes hangot és mi talán legnagyobb érdeme és előnye a munkának, emelkedett gondolkozást tükröz vissza.

Dr. V. A.

AZ ERDÉLYI MAGYAR KÁLVINIZMUS MUNKÁJA A VALLÁSTUDOMÁNYI IRODALOM TERÉN AZ UTOLSÓ DECENNIUMBAN.*

E dolgozat címében foglalt körülményesnek látszó meghatározás jelzi azt az új fordulatot és azt az új irányt, amelyet az erdélyi kálvinizmus az utolsó decennium vallástudományi munkásságában vett. A fenti címet ezelőtt tíz évvel még a szakemberek is (kevés kivétellel) így írták volna le: „Az erdélyi református egyházi irodalom,” ami pedig szempont, módszer és általában a tudományosság tekintetében egészen mást jelent, mint az előbbi. Két különböző program és két különböző szellem. Az utóbbi, amely „egyházi irodalomról” beszél, egy pártikuláris, tehát nem tudományos, vagy legalább is nem *öntudatosan* tudományos, az előbbi egy magasabb universalizmus légkörében él. És jellemző, hogy ez a tudományos universalizmus nem jelenti azt, hogy az erdélyi kálvinizmus *egyházi* és *hitvallási* tudata gyöngébb és erőtlenebb lett, mint az „egyházi irodalmat” üző előbbi generációké volt, sőt ellenkezőleg! Ennek magyarázatát pedig abban találjuk, hogy a jelenkori kálvinizmus szerencsésen le tudta győzni a *liberalizmus* mindent *elszíntelenítő* szellemét és a „vallástörténeti” *universalizmus* szelleménél fogva fokozottabb mértékben tudatára jutott a maga *sajátosságainak* is, de egyszersmind ugyanazon szellem-

*) E tanulmányt folyóiratunk következő számaiban — más más szerzőtől — az erdélyi róm. kath.; ág. ev.; és unitárius vallástudományi irodalom jelen állapotának ismertetése fogja követni.

A szerkesztő.

nél fogva, a terméketlen dogmatikus polemia helyett, a *más* vallások, felekezetek és irányok *sajátosságaiba* is a lélek boldog örömeivel tud elmélyülni. Egy példával élek. Az erdélyi archeologus vagy irodalomtörténész különös szeretettel csügg saját erdélyi földjének kincsein, de hogy azt a kincset még öntudatosabban birtokolja, boldogan merül el más, még olyan távoli földek archeologiai vagy irodalomtörténeti kincseibe is. Ez a tény még fokozottabb mértékben így van az egyetemes (universális) vallástörténeti álláspontról folytatott tudományos-ságra nézve.

„Az erdélyi magyar kálvinizmus munkájáról” beszélünk, tehát nem egy intézményes egyház álláspontról üzött irodalmi munkásságról, hanem egy szellemi irány munkásságáról, amely irány nagyobb és egyetemesebb, mint annak szociális formája, a református egyház. Ez a szellemi irány mint speciálisan *erdélyi* és *magyar* kálvinizmus szólal meg az általa alkotott vallástudományi irodalmi művekben, tehát a *történetileg* nyert sajátosságait, amennyiben egy egyetemes nézőpontból *értékesek*, mind érvényre kívánja juttatni. Másodsor az utolsó decennium kálvinizmusának irodalmi munkássága „vallástudomány” és nem *theologia*, még ha a nevét nemes pietással őrzi és használja is, de *szellemében* túlhaladta mindazokat a képzeteket, amelyek a tradicionális módszerrel dolgozó exkluzív, dogmatikus *theologia* fogalmához tapadtak és tapadnak.

Jellemzi továbbá az utolsó decennium tudományos munkásságát az a tény, hogy az előbbi kor *liberális* theológiájával szemben a vallást, közelebbről a keresztyén vallást a maga *primér* tapasztalati formáiban veszi vizsgálat alá. Ugyanis a liberális, vagy Erdélyben u. n. „enyedi *theologia*” a vallást és a keresztyénséget a racionálizált, tehát szekundér formáiban nézte, ezért a vallás és a keresztyén vallás pszichologiai és történelmi életgyökeréig behatolni nem tudott. Ezzel szemben az utolsó decennium vallástudományi munkásai a vallást a legszemélyesebb megnyilatkozásában veszik vizsgálat alá, tehát mint *kegyességet*, mint *tapasztalatot*, mint vallásos *élményt*, tehát, mint *irracionális* tény s csak miután ezzel a saját maguk vallásos tapasztalatain át pszichologiailag és történelmileg tisztázták a kegyességet, mint *tényt*, akkor fordulnak a filozófiai reflexió segítségével oda, hogy az empirikus irracionális tapasztalatot racionálizálják és világnézetté formálják, mert abban a meggyőződésben élnek, hogy a protestáns keresztyénség ép

annyira *kegyesség*, mint *világnézet*. Kegyesség és világnézet a modern protestántizmus integráns alkatrésze.

Végül az erdélyi kálvinizmus jelenkori tudományosságát jellemzi és nem kis mértékben speciálizálja a *filozófiai szinthezisekben* való ereje. Amíg az egész magyar protestántizmussal meg volt az erdélyi kálvinizmus kapcsolata, a mai magyarországi prot. theologusok szemében mindig ez volt az erdélyi theologia megkülönböztető vonása. Ennek konkrét magyarázatát abban találjuk meg, hogy a *Böhm* Károly filozófiai génuszának épen a kolozsvári ref. theol. főiskola volt mindig az igazi melegágya. Ma teljes tárgyilagossággal állapíthatjuk meg, hogy *Böhm* Károly összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben hatott a keze alól kikerülő tanári generációkra, mint a theologus generációkra, és ebben a hatásban rejlik ama fenti tény magyarázata.

Egy külön tanulmányt igényelne az a nagy kérdés, hogy az erdélyi kálvinizmus tudományossága micsoda külföldi hatásokat mutat, ezt azonban terünk nem engedi meg, így tehát csak neveket sorolok fel, akiknek hatása itt és ott konstatálható. Mindenekelőtt kell említenem *F. Niebergall*, *A. Deissmann*, *E. Troeltsch*, *P. Wernle*, *J. Weiss*, *Windelband*, *Eucken*, a francia (*Doumergue*) és az amerikai *W. James* nevét, hogy a legbefolyásosabb személyiségeket ragadjam ki.

Az erdélyi kálvinizmus utolsó decenniumának irodalmi alkotásaira térve, még azt kell megállapítanom, hogy a kezdeményező és sajátosságot adó személyiségei mindenekelőtt, *Ravasz László*, továbbá *Kecskeméthy István* és *Bartók György*.

A szorosan vett *vallástörténet* körében mindenekelőtt kell említenünk *Dr. Kecskeméthy István*: „Kommentár Amos próféta könyvéhez” Kv. 1912., „Kommentár Hóseá próféta könyvéhez”, Kv. 1913., „Kommentár Mikáh és Cefanjah próféták könyveihez”, Kv. 1914. és „Kommentár Náhum, Haggai és Zekarjah próféták könyveihez”, Kv. 1915. c. műveit. Valamennyi mind nagy vallástörténeti és filológiai akribiával írt munka, amelyek mellett, hogy az illető prófétai személyiségek vallásának a sajátos mélységeit mutatják fel, egyszersmind az illető prófétai könyvek irodalmi formáit is biztos kézzel tolmácsolják. *Kecskeméthy* István irodalmi munkásságának az utolsó decenniumból való kiváló alkotása „Az ótestamentomi vallás”, amely „A mi vallásunk” c. alatt, a reformáció négyszázados évfor-

dulójára írt és a kolozsvári theologia által kiadott enciklopédikus mű I. kötetében jelent meg (Kv. 1917.), mint annak első része (1—124. lapokon). Ennek a műnek az ad különös becsét, hogy Izrael őstörténetének a kérdéseiben egészen eredeti megoldásokat igyekszik adni.

A vallástörténeti síkba eső irodalmi alkotások közt következnek a *Dr. Varga Zsigmond*, jelenleg debreczeni egyetemi tanár művei. A korábbiak közül említsük: „Az őskeresztyénség prófétai jelleme”, (Kv. 1910.), továbbá „Az ótestamentomi zsoltárköltészet assyr-babyloni vallástörténeti megvilágításban” Kv. 1911., „Vallásos világnézet és történeti kutatás” Kv. 1911., „Írás és nyelvtörténeti adalékok az ókori keleti népek művelődéstörténetéhez” Kv. 1913., „Az előázsiai nyelvprobléma újabb megvilágításban” Debreczen 1915, és mint főművét említsük „Az ókori keleti népek művelődéstörténete” Pápa 1915., (A „Református egyházi könyvtár” XII. kötete). *Varga Zsigmond* irodalmi munkásságát a rendkívüli termékenység, a rendkívül széleskörű tudás és erudíció jellemzi. Kutatásaiban fáradhatatlan, szorgalma bámulatra és tiszteletreméltó és meg vagyok győződve, hogy a keleti népek művelődésének és vallásának történetében még fényesebb és fényesebb eredményeket fog tőle nyerni az egyetemes magyar tudományosság. Fent jelzett műveiben azonban sok az elszietett koncepció és adatai gazdagsága folytán sokszor nem elég acélos a szintetikus ereje és a szisztematizáló képessége azok összetartásában és végső ítéletei kivonásában.

Az újszövetségi vallástörténeti irodalomban becses alkotás *Musnai László*: „János apokalypsisének magyarázata”, Gyulafehérvár 1913. Ugyancsak ebben a körben valóságos gyöngyszem úgy formájánál, mint mélységénél és tudományosságánál fogva a korán elhalt geniális *Vásárhelyi József*: „Pál apostol” (Kv. 1916.) és ugyancsak őtőle a jelenkori keresztényiség történetébe vágó tanulmánya „A genfi „Réveil””. (Pozsony 1917.) című művek. „Pál apostol”-ában a modern vallástörténeti kutatás egész apparatusával és módszerességével, valamint a valláspsychologus finom analiziseivel dolgozik.

A vallástörténeti módszer kérdését tárgyalja, a megfelelő irodalom felhasználásával *Dr. Gönczy Lajos*: „Az összehasonlító vallástörténeti módszer alkalmazásának kérdése” című tanulmánya, Gyulafehérvár 1918.

Pompás synthezissel megírt munka *Dr. Bartók György*:

„Az újszövetség vallása” (megjelent „A mi vallásunk” c. műben, l. fentebb). Világos, tiszta, filozofusra valló mű.

Említsük végül a vallástörténet körében Dr. *Mátyás* Ernő két kitűnő kvalitásokkal ékeskedő művét: „Pál apostol mystikája” (Kv. 1920.) és „A vallásos mystika” (Kv. 1921.) c. műveit, amelyek különösképen a vallás pszichológiai vizsgálatában nyújtanak megbecsülhetetlen szolgálatot.

A megjelenési sorrend szerint itt kell különös hangsúllyal kiemelnünk Dr. *Makkai* Sándor: „A vallás az emberiség életében. (A vallás történeti képe)” c. művét, amely „A vallás lényege és értéke. (Vallásfilozófiai előadások)” c. művével egy kötetben jelent meg, mint „Az erdélyi ref. egyházi könyvtár” I. kötete, Tordán 1923. *Makkai* e két művében nemcsak egy *modern* vallástörténetet, hanem egy önálló magyar vallásfilozófiát birunk. (Lásd kritikai ismertetésemet „Az Út” 1923. 5-ik számában).

A keresztyénség történetében (egyháztörténet terén) különösen kimagasló és nagyszabású igazi tudományos mű Dr. *Révész* Imre: „Dévay Biró Mátyás tanítása” Kv. 1916., amely a magyar reformációban fellépő irányok nehéz problémáját, a mai kutatások világításában egészen tisztázza. Említsük továbbá ő tőle „Bod Péter, mint történetíró” Kv., 1916. c. tanulmányt, valamint a „Bismarck keresztyénsége” Bp. 1916. címűt. *Révész*-t különösen jellemzi az erdélyi kálvinizmus amaz irodalmi kvalitása, amely az adatok fölött való szintheticus uralkodásban áll.

A jelenkori keresztyénség történetében említem dr. *Tavaszy* Sándor: „Schleiermacher filozófiája” Kv. 1918 c. művét, amely a modern vallástudomány megalapítójának filozófiai alapvetésével foglalkozik. Igen kiváló mű a jelenkori keresztyénség szempontjából dr. *Makkai* Sándor: „A szekták keletkezésének okai” Kv., 1917. Történetfilozófiai és pszichológiai indokolása különösen kiemelendő kvalitása e műnek.

A történetfilozófia terén jelentős alkotás dr. *Révész* Imre: „A tudományos egyháztörténetírás” Kv. 1913, említsük továbbá dr. *Tavaszy* Sándor: „Az emberiség életének filozófiája” Bp. 1917 és a „Históriai megismerés a theológiában” Bp. 1918 című tanulmányokat.

A valláspszichológiai irodalom terén két önállóan megjelent művel találkozunk az utolsó évekből, dr. *Imre* Lajos „A gyermek vallása” Hódmezővásárhely 1912 és ugyancsak

tőle „Az erkölcsi nevelés viszonya a valláshoz” u. o. 1913. Mindkét mű a lelki élet analizisében való pompás jártasságról tanuskodik. Ugyanez a kvalitás jellemzi *Imre Lajos* nagyszámú pedagógiai írásait és könyveit. Valláspszichológiai tanulmány nagyon sok jelent meg a különböző folyóiratokban, melyek közül még különösen ki kell emelnünk dr. *Ravasz László*: „Megjegyzések a vallás lélektanához” c. tanulmányát a „Protesztáns Szemle” 1915. évfolyamában.

A vallásfilozófiai irodalom kimagasló alkotása dr. *Makkai Sándor* fent idézett könyve. Ugyancsak tőle „Vallásos világkép és életfolytatás” Besztercebánya 1913, továbbá „A hit problémája” Kv., 1918. *Makkai Sándor* minden művét a meglepő intuíció jellemzi, amely erejénél fogva nemcsak igazságokat tár fel, de láttatja a dolgokat, a kérdések megoldásának útjait és módjait. Itt említjük dr. *Tavaszy Sándor* nagyobb tanulmányát „A dogmatika problémája” (Református Szemle 1919. évf.-ban). Igen értékes szép és tanulságos munka idevonatkozólag *Nagy Géza*: „A keresztyénség jövője” Székelyudvarhely 1921. Apologétikus tendenciája bizonyos gyakorlati jelleget kölcsönöz e műnek.

A valláspedagógiai (vagy gyakorlati theologiai) irodalom geniális nagymestere *Ravasz László*, aki nemcsak az alkotások lélektanát és művészetét ismeri és magyarázza megdöbbenő világossággal, de egyszersmind úgy alkot, mint csak egy próféta és istenáldotta művész alkothat. Ide vonatkozó tudományos művei közül említsük az ő főművét, „A gyülekezeti igehirdetés elmélete” (Református egyházi könyvtár XI. kötete) Pápa, 1915. A nagy 500 oldalas mű még a keresztyénség szellemétől távolálló és nem-tudományos mentálításokat is képes lekötni.

Ez az irodalmi szemle nem teljes, a tér szűke miatt, csak a legfőbbekre szorítkozik. Az erdélyi kálvinizmus irodalmi munkásságában egy egészen nagyszerű fejezetet képez az u. n. *építő*-irodalom, ezzel azonban, mint nem-tudományos jellegű irodalommal itt nem foglalkozom.

Dr. Tavasz Sándor.

A keresztyénség helye a világ vallásai között. Irta: Dr. Carpenter Estlin János, fordította dr. Kiss Elek theol. tanár. Az Unitárius Irodalmi Társ. kiadványa 1. Székelykeresztur 1923. Örömmel üdvözljük e kis munkát magyar nyelven.

A szerző neve jól ismert nemcsak az unitárizmus keretein belül, hanem a vallástudomány terén általában; a Manchester New College jelenleg is működő tanára, az összehasonlító vallástudomány elsőrangú buvára. A jelen mű, mely áttekintést kíván nyújtani a világ fő vallásairól, noha meglehetősen rövid (mindössze 70 l.) és kompendiumszerű, mégis az adatok rendkívül nagy gazdagságával tűnik ki. Ez talán kissé meg is nehezíti a nagy közönség számára az anyag áttekinthetőségét. Az odaadó és figyelmes olvasót azonban bőven megjutalmazza és a műhöz fűzött várákozást teljesen kielégíti a legutolsó pont (64. l.), mely a Jézus vallásáról szól. Pár vonásban rövid, de bensőleg átélt és a kereszténység lényegét gyökerében megvilágító megjegyzéseket olvashatunk itt. Megtanuljuk belőle, hogy kevésbé lényeges elemeitől megtisztítva, a kereszténységből nem marad semmi más, mint „Jézus maga”. Az a Jézus, akinek vallása a lelkéből pattant ki, midőn az atyát tisztán látta maga előtt. „Abba a szentélybe, amelybe Jézus állott, csak Jézussal magával léphetünk be”. A kereszténység eredeti szellemének hatalmas konturjait alig lehetne pár oldalon találóbban kidomborítani, mint e fejezet teszi. A tartalomjegyzék főcímei a következők; I. Az összehasonlító vallástudomány és modern gondolkozás. II. Az ószövetség megvilágítása (Babylonia, Egyiptom, Perzsia és Görögország). III. Kelet szent könyvei. IV. A kereszténység helye a világ vallásai között.

A fordítás mindenütt élvezhető, könnyed s hisszük, hogy hű is. Ajánljuk az érdeklődők figyelmébe. Megrendelhető a fordítónál (Cluj, Unitárius Kollégium); ára 25 leu.

Dr. V. B.

Az „Inscriptiones Christianae Urbis Romae” újabb sorozata. IX. Pius bőkezűsége folytán a nagy archeologus G. B. de Rossi 1861-ben adta ki a Róma városához tartozó ker. sírfeliratok azt a részét, melynek biztog évadatai vannak. Az első kötetet csak 1888-ban követhette a második. Maga de Rossi 1894-ben halt meg és megbecsülhetetlen jegyzeteit, kutatásának fel nem dolgozott óriási adatait Gatti tanára hagyományozta azzal, hogy, ha azok rendezése és közzététele után azokra többé szükség nincs, kerüljenek a vatikáni könyvtárba. Alig kezdte azonban hosszú évek után Gatti a közlést, 1914-ben ő is meghalt. Gatti halála után a Pontificia Commissione di sacra Archeologia és a Societa Romana di Storia Patria kezdeményezésére, XV. Benedek és főkép XI. Pius bőkezűségéből dr. Angelo Silvagni hozzáfogott a 12.500 sírfelirat rendezéséhez és kiadásához. Most fekszik előttünk a „Nova series”, melynek teljes címe: *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. Colligere coepit Johannes B. de Rossi; complevit ediditque Angelus Silvagni. Nova series. I. Inscriptiones incertae originis. Romae. Befani. A II. kötet hozni fogja a római

és 7 kilométeres sugárral Róma körül irt körben fekvő épületek ismert eredetű több ezerre menő feliratait. A III. kötet a keresztényeknél szokásos eszközökre vonatkozó feliratokat fogja hozni. A fényképeket és egyéb lenyomatokat külön kötetben akarja a szerző csoportosítani. Az I. kötet sírfeliratai olyanok, amelyek jelenleg is láthatók a római templomokban, azután azok, amelyeket a római múzeumok őriznek, végül „Incriptiones quae colis variis iam fuerunt vei adhuc extant”. Az évszámok 207 és 589 közé esnek; a latin sírfeliratok megelőzik a görögöket. A személynevek alfabetikus sorrendben következnek. Igen értékes a kötet végén a „Conspectus Auctorum”. — A munka az archeologusok között nagy feltűnést keltett és nagy elismeréssel írnak a szerző kiváló türelméről és hangyaszorgalmáról.

Dr. H. J.

Róma őstörténetéről. *Euclide Sabatini*, a nagy római történetkutató és régész, cav. Francesco Sabatini fia „*Roma e dintorni*” „Róma és környéke” címmel fényesen illusztrált kicsi munkát adott ki, mely a modern idők római látogatójának a kezében megbecsülhetetlen útmutató lesz.

De a mi a könyvet különösen érdekessé teszi, az a szerző édes apjának Bevezetője a munkához. Lelkes hangon üdvözlí a klaszikus Rómát Francesco Sabatini és iránta való rajongó szeretetét azzal akarja megörökíteni, hogy Róma eredetéről le akarja vonni a fátyolt. „Róma, minden népek anyja, megérdemli, hogy születésével tisztában legyünk.”

A Palatinuson keresi Róma bölcsőjét, még pedig Kr. sz. e. a XIV. században, tehát nyolc századdal azelőtt, hogy Romulus a világ színpadára lép.

Vergilius (Aeneid., VIII, 313; 98—99.) a hagyományra támaszkodva elmondja, hogyan került a trójai csapat Aeneas vezetésével a Palatinusra, ahol az aggastyán Evandros fogadja, aki maga is sok évvel azelőtt telepedett meg itt görög kivándorlóival. Ezeket rendszeren „gens aborigena” névvel illetik, de tévesen, mert ez a szó nem származik a latin „ab origine” szóból, hanem az ősi „bor” gyökből, mely hegységet jelent. Tehát olyan népet jelent, mely hegyvidékről származott, a hogy a Romagna ma is használja a „burino” elnevezést.

Hogy a hellének nem voltak az őslakók, azt Evandros is jelzi, amikor Aeneasnak megmutatja a Janiculus és Capitolium hatalmas sziklaromjait, mint a Janus és Saturnus népének maradványait. Tulajdonképp etruszk maradványok azok. A szabinok „arx capitolina-”jának maradványa Titus Tatius háza is.

Ezek a szabinok, de főképp az etruszkok nagy befolyással voltak a halmokon elszórtan lakó különböző népekse, melyeknek útjai mind ott futottak össze az akkor semleges területen, a későbbi „forum magnum-”on.

De — amint a paleontológiai kutatások napfényre hozták —

az etruszok ismét azoktól a cölöpépítményes, tavi népektől származnak, akik „italici” névvel szerepelnek és Felsőolaszországból húzódtak lefelé. Különbön rokonai a latinoknak. Ha tehát a Palatinus őslakói a latinok, e három nép: latinok (ramnenses), szabinok (tatienses) és etruszok (luceres) állottak össze, hogy mint „Romani” egybeolvadjanak.

Róma őslakói a Latinok. Pásztornépek voltak. Bizonyítja a „Palatinus” gyökere, a „pa”, a „Palatinus” és „Pales” szóban, a pásztorok istennőjének nevében. A Palatinuson folyó kutatások különben több fényt vetnek majd e kérdésre.

A Palatinust azután a „mundus” fölé emelt „ara” alaprajzának megfelelően vették körül házaikkal és alapították meg a „civitas quadrata”-t.

Az új városnak, telepnek neve eredetileg nem volt Róma. A hieratikus nyelv Flora-nak nevezte. De volt más neve is, melyet elárulni szigorúan tilos volt. Némelyek szerint ez a név „Amor” lett volna, Róma anagrammja, vagy „Valentia”, azaz „Erő”, a görög Rómé. Münster szerint „Saturnia”, Sichel szerint „Angerona”, a hallgatás szimbolikus istennőjének a neve.

Mikor az etruszok talán mint hódítók, vagy talán mint szövetségesek letelepedtek, a Palatinust a lábát mosó nagy folyam után — folyó etruszk nyelven „rumon” — „Ruma”-nak, vagyis a folyó városának nevezték. (Analog: ficus ruminalis.)

Romulus tehát nem alapítója Rómának, hanem fia Rómának (Romulus és Remus különben egyet jelent) és nincs történeti alapja a Livius-féle (Hist., I. 4.) hagyománynak, hogy „condita urbs, conditoris nomine appellata.” Romulus alakja különben, amint a nőstény farkas táplálja, amint civódik testvérével, amint csodálatosan felemelkedik a héroszok megdicsőült világába — igen gyakran elfordúl az ősi ázsiai népek regéiben, legendáiban, meséiben. Romulus alakja akkor lép fel a nép hagyományában, amikor az etruszok már urai voltak a Palatinusnak, amit maga a legenda is megerősít, amikor azt mondja, hogy Romulus etruszk módon húzza meg az árkot, etruszk szokás szerint ölt biborpalástot és vesz elefántcsont pálcát a kézbe és hív etruszk építészeket. Romulus alakjára talán a nép katonai megszervezése szempontjából volt szükség.

Az etruszok fölénye a többi testvérnép, még a latin fölött is kétségtelen. Ősi tartózkodásuk egy újabb bizonyítéka a „Vicus Tuscus” felfedezése.

Dr. Hirschler József.